

У поході

Сергій Пилипенко

(З військового щоденника 1916-17 рр.)

Невесела, непривітна латвійська сторона. Вся її сіро-бура земля взялася похилими піщаними сугорбами, наче приземкуваті копиці розкидані десь на луках рясно, рясно. Салдати, що побували за японської війни в Манджурії, звать їх сопками. Вони густо поросли невисоким сосновим лісом, розкорячкуватими сірими кущами, іноді білою березою. Поміж сопками, у звивистих долинах, розляглись порослі червонуватим чагарником болотища або холодно-крицеві озера. Над ними вічно коливаються випари, сідуватий туман. Сиві пасма його вечорами та ранками чіпляються за верхів'я дерев, і стоять ліси тоді окутані мрякою, наче в бавовні. А на блідому північному небі такі ж бавовняні клуби незчисленних хмар. Рідко коли прозирне крізь них стомлений, ледве теплий сонячний промінь і знов сховається за дрімотними повіками сірого дня.

По схилах "сопок" гадючиться вузенька доріжка. Зараз вона вся ворухнеться від незвичайного натовпу людей. Ідуть вони по чотири у ряд, одягнені в бурі шинелі, і співають незнайомі тут пісні про якусь молоду вдову, що на лихо собі

о-о-фіцера любила,
лю-убила, любила,
чубарики, чубчики —
лю-би-ла!

У першому шерезі важко ступає незграбними чобітьми правофланговий — цибатий, довгорукий і довгоший уже літній салдат Шамотнявий. Його звислі плечі відтягає назад тісно напханий речевий мішок. Груди давить перечеплений навкоси патронташ із набоями. Навхрест із ним, через друге плече, скатана брезентова палатка. На ремінчатому пасі теліпається з одного боку залізна шанцева лопатка, з другого — боклажок, а спереду відтягають пас і давлять живіт іще дві шкурятні коробки з набоями. Всього на два пуди ваги, як на в'ючному осликуві. Притримуючи однією рукою гвинтівку, другою Шамотнявий звичним вимахом доносить її до паса, а потім далеко відкидає вбік і назад. Із пересохлого горла хрипливо виривається давно завчений приспів:

чубарики, чубчики,
лю-би-ла!

Монотонна пісня глухо звучить у сирому, пронизуватому повітрі, не відгукується луною в туманом повитих болотяних чагарниках.

— Веселіше, хлопці, веселіше! — підбадьорює свою чоту[217 — Чота — військовий підрозділ у складі 20-30 солдатів.] високий чотар[218 — Чотар — командир чоти.] Величко. — Шамотнявий, ногу! Дай ногу, кажу!

Шамотнявий, як старий кінь під батою, трішки здригує і намагається твердіше ступати по дорожній багнюці — "дає ногу".

Вся чота за ним теж натискає на підшви, бризкає грязюкою на сусідів, чвьяє чобітьми в холодних калюжах.

— Чого йому заманулось болото розхлюпувать? — чує Шамотнявий притишений злісно-шипливий голос сусіди, молодого ще салдата Борзяка. — Начальство бачить, чи що, пес брехливий?

— Не розтабарювать у строю, ти, кислоокій! Маєш наряд на діжурство поза чергою.

Безвусе червонясте обличчя Борзяка закліпало білявими віями і скривилося в презирливу посмішку.

— Чого смієшся, сукин син? Бери два наряди!

Борзяк не встиг зміркувати, за що йому така кара, як над військовою колоною розляглася гучна команда:

— Струнко! Рівняйсь на-ліво!

Обочиною, на лискучих баских конях випереджав колону командир із штабовцями, шулячим поглядом озираючи бурі шереди салдат.

— Здорово, молодці чорнопольці!

— Драв-жлам-ваш-ство! — загоготіла по-гіндиному колона, притиснувши руки до стегон і викрививши шиї, щоб "їсти начальство очима", як учили їх ланкові, чотові та сотенні.

Командир вигравав расовитим конем поруч, оббризкуючи колону каламутним водограєм болотяних бризок, а сотні салдатських голів уводнораз механічно поверталися за ним, проводжаючи начальство очима. Так собака дивиться на руку хазяїна з паличкою, чекаючи, поки він її кине і крикне — піль! принеси!

Раптом обличчя командиріві буріє і він мовчки тикає пальцем у перший шерек. Очі штабовців обертаються туди ж, за командировою пучкою. Чотар Величко й собі позирає скося на свою хоту і притьмом блідне: перший шерек, як і всі, викрутив шиї набік і безтямними собачими очима втопився в начальницькій групі.

Як і всі, той шерек ретельно тупає підшвами важких чобіт по багнюці, просто перед себе, куди нога ступить.

Але Борзяк! Що той Борзяк робить? Він ступає уперто не тією ногою. Його червонясте обличчя хилитається не в той бік, куди всі, й витикається, як порожній колос серед стиглої ниви. А до того він метляє рукою, ніби не було команди "струнко", ніби не знає — коли гвинтівка почеплена на ремінь, треба притискати руки до стегон.

Борзяк бачить направлену на нього пучку, ще густіше червоніє, ще ретельніше тупає ногами, витягуючи носки, ще замашніше метляє правою рукою, зачіпаючи Шамотнявого.

— На перепочинку вперед, перед полк! — кричить командир і зникає із своїми штабовцями десь на чолі колони.

Величко втирає рукавом спітнілого лоба і крізь зуби сичить Борзякові:

— Ну, матимеш тепер гарячих, мамій облизаний! Салдат із тебе, як з кізяка куля...

Величко здавна не любить Борзяка — відколи той спробував був підкупити його

троячкою, щоб менш давав нарядів та частіше відпускав ув обоз, до лазарету. Борзяк справді мамій, синок якогось дрібного підрядчика, що не потрапив одкупити свого недоуку від військової служби: не тому, кому слід, хабаря був дав. І от ходить тепер молодий Борзяк у бурій шинелі, замість ганяти голубів солом'яним віхотем на довгій тичці. І лихий він через те на весь світ.

А Величко — робітник колишній, шахтар. Саме проти одного підрядчика шахтарського пішов був він колись за визиск неймовірний — і став через те безробітний, і попав через те в мобілізацію, в той час, як усі товариші його були записані як "працівники на оборону". Відважної вдачі, він здобув на фронті "лички", тобто став "унтером", молодшим старшиною, командиром чоти. Командир з його був добрий і в бою, і в буденному житті, та не для таких, як Борзяк. Хабар, що він йому був запропонував, вирив поміж ними цілу прірву, і тая прірва кипіла взаємною ненавистю.

— Так, так, матимеш гарячих, не відкупишся, — повторив Величко, коли колона стала на перепочивок, — йди-но вперед та розв'язуй мати, щоб м'якенько спати.

Вздовж колони салдати комендантської команди вже вели наперед іще скільки провинників. Котрий не витер як слід поржавілу гвинтівку, котрий не поздоровкався як годиться з начальством, котрий проспав сигнал, відстав від своєї частини, запалив без розрішення цигарку, впустив у криницю боклажок — казенне майно, котрий забувся пришити одірваного гачка на шинелі і йшов розхристаний...

Усі вперед, перед полк, перед дозирливі очі командира, генерал-майора Затріщинського (недавно генеральство здобув, тепер вакантної бригади очікує).

— Поручник Далевський, усім по десять, за другу провину — по двадцять п'ять, за третю — п'ятдесят! — наказує генерал начальникові комендантської команди, гугнявому офіцеру в широкому галіфе.

Покірними зашкарубленими руками розв'язують провинники солом'яні мати, що попричеплювані в них до мішка за спиною і служать за постіль у поході. Заголюється салдатське тіло, і свистять лозини в руках комендантської команди. Раби б'ють рабів. На матах рожевіють краплі. Мовчки підтягають покарані штани й понуро йдуть до своїх частин.

— Ставай! Шикуйсь! Кроком руш!

Скриплять висококолесні двоколки. Місять рідку багнюку салдатські чоботи. Поміж сопками гадючиться військова колона, йдучи на невідому позицію, і в сосняку глухо віддається монотонна, незнайома ще тут, у латвійській стороні, пісня:

О-фіцера любила,
Чубарики, чубчики,
Лю-би-ла!

Шамотнявий механічно пересовує свої довгі цибаті ноги на правому фланзі, зрідка поправляючи правою рукою гвинтівку, що муляє ліве плече. Він не чує сердитого бурчання посіченого Борзяка попліч. Думка його десь далеко-далеко. Він згадує, як такою ж колоною відступали півтора року тому з Галичини. Було саме перед жнивами, у літню задушливу спеку. Ніби зараз перед очима цей відступ.

Бачить: скрізь хвилюють жовтаві жита, гнеться важким колосом пшениця, стелеться біло-буро-червоним килимом гречка, половіє овес, темніють густо-зеленими латками коноплі та картопля. Урожай неабиякий. Таж російське військо відступає, без набоїв, без розумного керівництва, під подвійним натиском австро-німецьких генералів Макензена й Гінденбурга, що взяли південно-західню групу в залізні лещата.

Увесь цей розкішний урожай галицького селянства може піти на потребу ворожому військові. І ось наказ:

"Вправо, вліво від дороги!"

На дорозі лишаються самі обози, двоколки, кухні, кулеметні повозки, гармати.

Піхота довгими шерезами — по чотам — справа й зліва від дороги тисячами важких чобіт мне стиглий хліб. Спочатку в ньому прокладаються вузькі стежки, далі вони все ширшають, і зрештою за колоною лишається курна толока, немов до водопою пройшла вулицею тисячоголова череда, немов на цьому лані ніколи й нічого не росло. Вбито, втоптано в землю селянську працю, увесь галицький річний достаток. Голодуватимуть тисячі люду, підуть жебрати попід віконням.

Згадує ще Шамотнявий, як десь на перехресті, коло розп'яття — хрести в Галичині на перехрестях і досі висяться, або й цілі фігури — стояв старий селянин, сам як розп'яття. Мовчазна, німа туга в очах, безсило попущені руки. Драна свита на плечах — і тої небавом не буде. Загинула селянська надія, єдиний достаток — хліб...

Проходить повз нього колона — і соромно глянути салдатам на цю німу, докірливу постать утіленого людського горя.

Лише поручник Далевський, погрожуючи нагаєм, гидко вилаявся, перекривляючи галицьку вимову:

"Гей, тумане вісімнадцятий, лайдикуєш тут? Салдат лічиш? Ану домів, старий драбуго, жаба б тебе цицькою годувала!"

Здригнув старий, знітився, сльоза заблищала і поволі стікла зморшками на сірому, як тая земля, обличчі. Мовчки подивився на напасника, мовчки повернувся й пішов, ізгорбившись, десь далеко межею. Довго ще манячила його понура постать у порожньому полі.

Шамотнявий оглядається, мовби гадає й тут десь уздріти галицького діда.

Нема. Бурою червою плазує колона вузьенькою доріжкою між сопок. Якісь дикі лякливі птахи раптом скрикують полохливим криком і здіймаються геть із болота. Крякає на високому дереві самотній ворон і важким льотом переноситься десь далеко вглиб соснового лісу. Рівномірно стукає дятел, висячи вниз головою на порепаному стовбурі. Зачувши людські голоси, вщухає і шукає собі іншого місця для поживи. Плигає сквапно перелякана вивірка, кермуючи пухнастим хвостом.

Так було тут, мабуть, і сотні, тисячі років тому. Ані сліду людської руки...

"Ось аж куди загнали, — думає Шамотнявий і раптом згадує батьківщину, рідне село над тихою Россією. — Як то мої старі та жінка там удома пораються?"

Хоч би корова не здохла, молоко малятам було... Чи живі всі шестеро? Без худоби загинуть...

І знов сумні картини мерехтять Шамотнявому у військових спогадах.

Онде кіннота зайняла селянську череду, жене навскач нагаями, шаблями, пиками корови, телята, коні, вівці, свині... Курява, рев, іржання, вереск, крик... Несеться загін вулицею, як дика орда, не дає худобі вскочити в знайомі ворота, в рідний завулок. Коло воріт, за плотами ридають жінки, ламають руки, деруть на собі волосся. Єдина корова — і ту забрали, угнали. Пара овечок — і тих не бачити. Єдина — поганенька конячка — і тої не буде. Пропало мізерне господарство, пішла намарно багаторічна тяжка праця, загорьований статок...

Шамотнявий знов глибоко зідхає і мало не вголос проказує собі:

— Ех, війна! бодай той пропав, хто її вигадав. От ізнов женуть... Пощо? Так само людську працю плюндрувати, нівечити? Заради кого та чого?

Чує собачий гавкіт і смутними очима знов озирається навкруги.

На сугорбі сіріє самотній латвійський двір, як у нас хутір чи виселок. Огорож немає — бо ж немає й сусідів, нема чого й нема від кого відгороджуватися. В напівкам'яному будинкові живе в одній половині похмура латвійська сім'я, в другій, через сіни — худоба. Добра вона тут, тая латвійська худоба, вдосталь дає молока, сиру, масла. Головні це харчі місцеві. Ще й на вивіз хватає... Не дурно і в нас, як молочарня ім'я прибирає, так — ризька... На скільканадцять кроків від житла — рига, замість нашої клуні. Увійдеш — здивуєшся: хата — не хата, комора — не комора, хто й зна що. Мало не чверть тої риги посіла величезна кам'яна піч, як у пекарні. Навкруги по стінах у скільки поверхів настелені широкі дощаті полиці, чорні від диму та сажі. Кладуть на ті полиці ріденькі, низькорослі ячменеві снопи і сушать, розтопивши димну піч. Чорне, підгоріле, гірке зерно. Чорний, несмачний хліб, з остюками, з пригаром. Крім ячменю, майже нічого й не росте з хлібів у цій бідній болотяній країні, та й із тим мороки хто й зна скільки. Не відразу-бо він дійде до тої чорної риги.

Он Величко здивовано поглядає на убогу латвійську нивку, що простяглася по схилу одної сопки геть униз до болотища. Вся вона повтикана шерегами якихось розкоряк — соснові або ялинові тички з оббіленими гіллячками. Зрісши в копальнях, Величко не дуже тямив у сільському господарстві.

— І що воно ото посадили сухостій якийсь? Не прийнялось, чи що?

Шамотнявий посміхається, уважно придивляється до тичок і догадується, бачучи на них де-не-де рештки соломи:

— Це в них, либонь, за наші копиці. Снопи розвішують, сушать, щоб на землі не погнили від дощів та туманів. У Галичині сіно теж під оборогами держать. Ох і тяжка праця, а тут, видимо, ще тяжча...

Величко ще придивляється до лапатих тичок і знаходить порівняння:

— Як у нас баби коло хати горщики чіпляють на отакі розкоряки.

— Еге, горщики... А чи скоро вже обід даватимуть? Тільки невже знов ота паскудна сочевиця?

— А то що іще? Киселя схотів? Чи пшоняної з молоком?

Почувши за сочевицю, вся чота загомонала. Впіклася та сочевиця всім по саме

нікуди.

— Та хіба ж можна ту погань щодня і вранці, і в обід ще й на вечерю?

— Посходимо всі кров'ю з бігунки.

— Тривкого ж у ній нічого немає. Самі лушпайки якісь.

— От, їй-право, колись поперекидаємо кухні, як сибірський полк на тім тижні.

— Ну, то й попадеш у дисциплінарний батальйон, а хто підбурює — під розстріл.

— Та краще в тюрмі сидіти, ніж отут поневірятися. Заженуть у закони — гірше Сибіру.

— І луплять різками не згірше, як у буцигарні.

— Мовчи, дурний, начальство почує.

— То що? Я й начальству скажу: який з мене буде вояк, коли отою сочевицею напхають, як сухою глиною. Кожний хазяїн свою худобу годує, вона тоді й везе.

— Авжеж! Офіцери, гляди, з особливої кухні ласують. А ти пропадай.

— Мовчи, кажу, бо потрапиш під різки! Знатимеш, на що мат носиш.

— Е, гірше не буде... Он у другій чоті один доброволець застрелився, як батальйонний зуби вибив, що сочевиці не їв. Кажуть, із панської родини хлопець був, хотів царю послужити. От і послужив.

Величко суворо глянув на спогадальника і крізь зуби промимрив:

— Патякай! Там не в сочевиці справа... Батальйонний не за те молоданів любить чи не любить. Казав мені доброволець дещо перед смертю...

Величко спохмурнів і обірвав раптом розмову, наче сказав зайвого. Шамотнявий перепитав:

— То що ж він казав, отой самогубець?

— Е, мовчати про це треба... Лихе діло, сороміцьке. Опісля якось, не при людях.

Борзяк підхопив:

— Та з такого життя застрелишся... Тепер самострілів на позиції такого розвелось. Ніби ненароком відшмагає пальця на правій руці — у стрільці не годиться, от і повертай у тил.

— Довчатся... Всяка сволота в тилу жирує, а ти тут воші годуй, кров проливай.

— Он, кажуть, поручник Далевський знов до лазарету моститься, каже — ходити не можу.

— Навмисне заражаються паскудними хворобами, щоб попухло все. Сестриці милосердні допомагають. А ти баби і в очі не бачиш.

— Бач, чого закортіло Борзякові! А ти з гвинтівкою обіймись, може, полегшає, допоможе.

— Поможє бабі кадило, як бабу сказило. Ти подивись, який він красень. На голубах зріс, не на гливкому хлібі.

— Ой же й хліб тут паскудний! Аж горло давить... І як його люди їдять?

— Та й живуть якось по-вовчому. От скільки йдемо, села не видно. Дика сторона.

І справді: за балачками проходила колона сопку за сопкою, минала болотище за болотищем, ліс за лісом, і все та сама картина, сувора, непривітна.

Болото, сугорб. Сугорб, болото. Де-не-де самотіє латвійський двір — який воно й двір, як огорожі немає? Стоїть одинока приземкувата сіра будівля, дивиться тьманими віконцями на сіро-зелене болото, на сіро-голубе, холодне, непривітне небо — і на душі стає сіро, зимно, дріжливо.

Але ось доріжка, що в'язала окремі порозкидані там і там двори, вивела на великий шлях — шосе. Це не наші десятисажневі шляхи з глибокими покрученими коліями, що ними ще цариця Катерина гостювати їздила по магнатських маєтках. Поряд із дичавиною вправо і вліво, з тими убогими садибами на пустельних сопках із трясовинними болотами та хашами — справжнє європейське шосе, добре втрамбоване дрібним грузом, з акуратними канавками обабіч, тягнеться просто і рівно від одного поміщицького маєтку до другого, третього, десь у далечінь, мабуть, до великого міста. Це — панський, баронський шлях, а справа і зліва в нього, як у велику ріку маленькі припливи, вливаються вузьенькі доріжки з невидних, закинутих обабіч серед лісів та боліт селянських дворів. Цими доріжками везуть на панські економії латвійці своє збіжжя, картоплю, молоко, сир, масло, женуть худобу — віддавати за оренду баронові. Не їхня бо земля навкруги — усе панська, усі вони — лише орендарі з ласки панської. Схоче — дасть землі, схоче — й не дасть. Тоді бери сакви й тікай хоч до Америки. І поза межами Латвії чи не більше вже стало латвійців, як на самій їх невеликій батьківщині...

Аж ось бовваніє на перехресті шосе з другим таким же чистеньким і рівним якась червоноцегельна будівля на сірому кам'яному фундаменті. Будинок на два поверхи, без тину, без двору, без ніяких надвірніх будівель. Ні садку, ні городу.

Тільки конов'язь коло дверей. Це — сільський центр або волость. У нижньому поверсі по один бік школа, по другий — сільська управа. На горі — квартири вчителя, старшини, писаря та велика заля. У ній збирається схід, а по суботах та заля — сільський клуб. Торохтять надвечір звідусіль тачанки, вози, двоколесні "біди" та бігунці. Ідуть старі латвійці та латвійки з молодими дочками-невістами, синами-женихами. Везуть скрипки, флейти, клярнети, басы, бубони. Нема двору, де б не було члена сільського музичного товариства, якогось музичного струменту. Приїхали — і закрутивсь, завихривсь сільський бал. Батьки на лавах попідстінню грають, милуються з молоді, а вона, жива та весела, знайомиться, женихається, танцює польки, вальса, кадрили. Тут паруються латвійці, множать свої двори, тут обмірковують свої громадські справи.

Сюди ж ранками торопко біжить вузьенькими тропками та по шосе звідусіль латвійська дітвора, вимірюючи в батьківських черевиках та мамчиній хустці іноді добрий десяток кілометрів удень. Та зате немає жадного неписьменного в цій країні, нема дому, де б не було хоч невеличкої полицки або й шафочки для книжок.

Щоправда, між ними здебільшого виблискують шкіряними обкладинками з золотими літерами псалтирі, біблії та євангелії. Пастори не забувають "просвіщати" свою паству, хоч ці пастори, не в примір нашим попам, і справді де в чому її просвіщають. Вони здебільшого добре обізнані в сільськогосподарській літературі, стежать за новинами, і до них охоче йде латвійський селянин радитися в цих справах.

Знаються пастори і в справах судових, а пасторихи, бува, й на медичних. Поважають їх за це люди, хоч і тяжить духівництво тут, як і скрізь, до дукачів, місцевих багатирів та корчмарів.

А от коло того ж перехрестя — знає, де посісти — і обійстя корчмареве. Така ж довга сіро-жовта кам'яниця: на один бік сама корчма, на другий — стайня. Перед дверима довга конов'язь і криниця з коловоротом та довбаним коритом.

Зараз до конов'язі прив'язано з десяток покульбачених коней. Давно вже, видимо, стоять — аж вибої повибивали і гризуть нетерпляче сухе дерево. Це — полкові квартир'єри.

Колона жвавішає і набавляє ходи, як коні, зачувши домівку, форкають і без батога вже тягнуть деренчливого воза.

Тільки де ж тут умістити дві тисячі люду? Це ж не просторе українське село, де в солом'яних хатках, повітках та клунях сховається ціла дивізія.

Сумніви розвіюють квартир'єри.

— Тут штаб полку. Коло школи — обоз. А ви — за ними, по дворах навкруги, отам за сопками. Вдень чути — гуркотіло. Позиція тридцять верст звідси.

Похмурий вечір спадає на землю. В сідуватому тумані щезали одна по одній групи салдат, розтікаючись по вузьких стежках десь по невидимих, розкиданих, як звірячі барлоги серед лісів і боліт, латвійських дворах. За ними гуркотіли залізні кухні з остогидлою сочевицею.